

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В., упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ТЕХНІКА І УМІЛІСТЬ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ДОБИ В НАХІДКАХ МІЗИНСЬКОГО СЕЛИЩА

Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року* несподівано відслонив перед нами віко тисячоліть, що погребли останки життя й творчості палеолітичної людини на нашій землі. Мамутові кістки з найденими при них кремневими відщепками, прислані на виставу з'їзду з села Мізина (в офіційній формі: Мезин) тодішнього Кролевецького повіту, зацікавили нашого покійного палеонтолога Ф.К.Вовка, що літував тоді в сусідстві Мі-

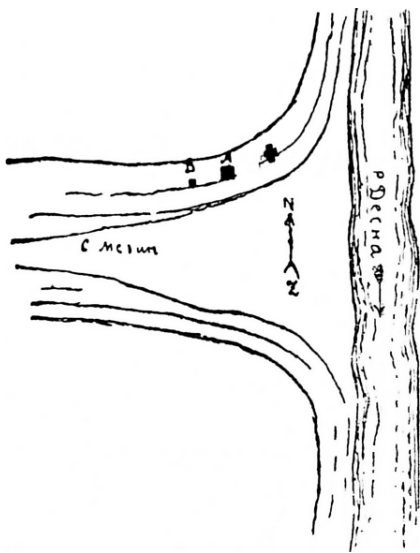

Рис. 1

зина, в с. Псярівці, і він з своїм слухачем С.Руденком* поїхав подивитися на місце нахідки. Виявилось, що ці нахідки знайшлись на схилку глибокої балки, себто колишнього потоку, що протинав високий правий берег Десни в напрямі з заходу на схід. Тут недалеко берега Десни, при вулиці с. Мізина, що проходить долиною згаданої балки (рис. 1), копаючи сховок за хатою козака Сисоя Кошеля, в кручі балки, то значить в березі колишнього потоку на устю його до Десни, на початку того літа, за яких два-три місяці перед з'їздом, знайдено було мамутові кістки і при них кремінні відщепки. Довідавшись про се, один з членів чернігівського організаційного комітету археол[огічного] з'їзду постарався розкопати далі сю кручу в

сусідстві сховку, і тим способом збільшив первісну нахідку рядом нових інтересних взірців. Разом взята ся колекція (з котрої походить і та цікава кістка, нижче описана П.І.Смолічевим*) була настільки показна, що зацікавила відвідувачів вистави і спонукала Ф.К.Вовка до розвіду на місці. Коротка розвідка, переведена ним на місці, переконала його, що тут маємо діло з безсумнівною палеолітичною оселею, що лежала на верстві післяльодовикового лесу під другою, грубшою, верствою пізнішого лесу і заховалася безсумнівно *in situ** — в неперушенім первіснім стані. В розрізі високої кручі, між сими двома верствами рудого лесу: старшого, утвореного безпосередньо після українського оледеніння, і пізнішого — що з'явився після другого оледеніння, що хоч не дійшло до української території, але виявило тут свої палеолітичні й атмосферичні наслідки, ясно вирисовувалась культурна верстівка характеристичного червоного (малинуватого) кольору, з різними фрагментами звірячих кісток, серед яких стирчали місцями великі мамутові кістки, відщепки креміння і чорні плями вугілля (рис. 2).

Зробивши глибоку розвідку траншею в нерушенім місці, а потім відкривши на невеличкім просторі культурну верству, Вовк переконався, що малинова фарба верстви походить від розкладу старої льодовикової морени. Кості мамута й інших звірят міжльодовикової підарктичної фавни, і серед них кремінні відщепки з явними знаками удару, в великих масах лежать цілком ясно в сій міжльодовиковій культурній верстві, в первіснім положенні — не знесені водою з іншого місця. Таким чином, людське становище палеолітичної доби — котре Вовк зараз же на око прирівняв до т. зв. Маделенської доби французької археологічної схеми Мортільє — констатувалось цілком певно. Отже, Ф.К.[Вовк], повернувши на з'їзд до Чернігова, мав змогу вже зробити перше коротке тимчасове звітномлення з нововідкритої палеолітичної культури Чернігівщини та поздоровити з'їзд з сим важним науковим надбанням, що палеоетнологія завдячала безпосередньо самому з'їздові. Таке ж коротке звітномлення небіжчик зробив зараз же також в історичній секції Київського українського наукового товариства. А його ученики за його вказівками стали далі відкривати сю культурну верству, яка слідом виявилась далеко багатшою, ніж показала себе в перших розвідках: крім кремінних відпадків і знаряддя, вона стала давати незвичайно багаті й інтересні вироби з рогу й кості, щедро орнаментовані тими характеристичними й одностайними візерунками, що стали характеристичною прикметою Мізинської культури. Подані до широкого світового відома на паризьких ювілейних зборах Антропологічного товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року)*, вони зробили сенсацію в кругах спеціалістів¹.

На жаль, різні несприятливі обставини не дали змоги повести обслідування Мізинського селища з відповідною систематичністю й вичерпати вповні його останки. Поважний вік і слабе здоров'я керманича сих розвідів, Ф.К.Вовка, що не міг сам вести розвідки, а тільки кермував своїми учнями-студентами Петербурзького університету, що провадили роботу безпосередню (П.Єфименко, Л.Чикаленко, Сахаров, Смелов). Недостача кош-

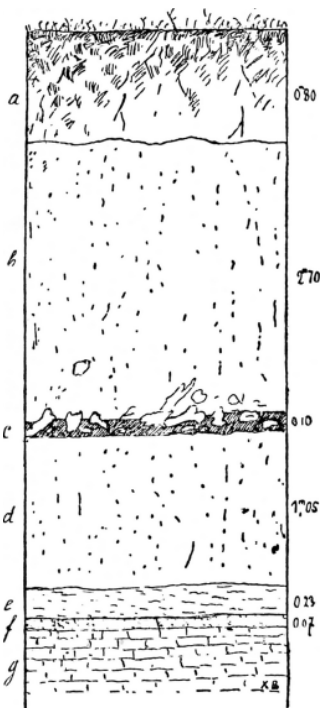

Рис. 2:

- a) чорна земля; b) лес;
- c) червонувата глина з уламками кісток, креміннями тощо; d) лес;
- e) сірий зеленкуватий пісок;
- f) жовто-рудий пісок;
- g) крейда

¹ Заголовки сих звітномлень (звідки взяті й сі рис. 1—7) див. в попередній статті акад. Тутковського*. Вона дає докладні геологічні та палеонтологічні відомості про се селище, і я не вважаю потрібним ще раз входити в сі питання.

тів, що спричиняла чималі паузи в розслідах, і загальна непевність сих асигнувань. Нарешті вибух світової війни і смерть самого Ф.К.Вовка літом 1918 р. Розпорошення здобутих речей в різних, не завжди приступних колекціях. Все [се] не дало можливості ані вичерпати останки селища, ані подати повне й вичерпуюче звітлення про його нахідки. Останніми роками, на щастя, головна маса видобутого палеоетнологічного матеріалу зібралася нарешті в антропологічному кабінеті ім.Вовка при Українській академії наук^{*}; підчеркую — матеріалу палеоетнологічного, в тіснішій значинні — вироби рук людських, бо матеріал палеонтологічний, що вимагав природничого означення, висланий до різних лабораторій, не весь повернувся. Та й матеріал палеоетнологічний, зібраний тепер в кабінеті ім.Вовка, не описаний і не виданий. Ученики пок[ійного] Вовка рішили, не роздроблюючи матеріалу, видати його й описати разом в однім збірнику, присвяченім пам'яті покійного, але коли се здійсниться, невідомо. Тим часом в сім нашім збірнику мусить бути дана хоч коротка інформація про сю незмірно цікаву культуру — не так іще про се, що дає нам Мізинське селище для пізнання палеолітичної культури України, зокрема — північного Лівобережжя, а — скільки воно обіцює дати при дальшій його дослідженні, більш систематичнім і пильнім, і всебічнім вистудіюванні добутого матеріалу.

Під сими умовами Мізинське становище здобуде величезне значіння, та й тепер воно незвичайно цінне. Не перебільшуючи треба сказати, що се найцінніше досі звісне людське палеолітичне становище не то що на Україні, а в цілій Східній Європі. Знайдене ненарушеним на своїм місці (*in situ*)¹, обстудійоване крок за кроком в міру того, як знімалися покрови з культурної верстви, збережене краще, ніж яка-небудь з попередніх нахідок, Мізинське селище вже тепер вибивається високо над усіма іншими палеолітичними селищами України, досі викритими. Воно кидає світло на палеолітичну культуру України, особливо тодішню умілість, як ні одне інше. Дає змогу зафіксувати цілу сторінку в історії мистецтва. Не тільки для нашого краю, але в перспективі світовій — щодо розвою геометричного орнаменту, його походження і техніки.

Тому-то дообслідування останків сього селища, ще пильніше і скрупульозніше, ніж дотеперішнє, і всебічне студіювання добутого матеріалу і його найповніша публікація пожадані незвичайно. А тимчасом сих кілька сторінок, написаних на основі звідомлень учасників розкопок та знімків, уділених Антропологічним кабінетом, нехай послужать ознайомленню широких кругів громадянства з одним з найцінніших культурних скарбів Чернігівщини.

Серед останків людського життя й людської техніки, зареєстрованих дотеперішніми публікаціями, можна констатувати такі категорії:

кості тут знайдених чи деінде побитих і тут спожитих звірят;

¹ Я підчеркую се з огляду на те, що найбагатша доти київська нахідка при Кирилівській вул., за спостереженнями ак[адеміка] Тутковського, знайдена була в обвалі землі, а не на своїм місці, хоча її палеолітичне походження безсумнівне.

черепашки (мушлі) і останки вугля;
 органічні продукти, вживані людиною (напр. смола);
 камінне знаряддя і відпадки;
 вироби з кості і рогу господарського вжитку;
 окраси та предмети магічного чи культового значіння.

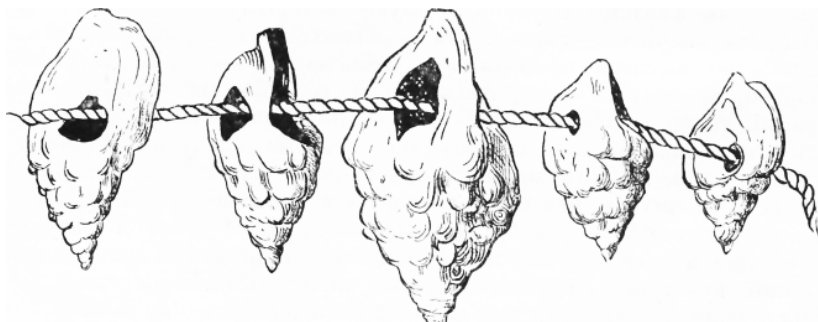

Рис. 3

Остання категорія представлена тут найбільш сильно й ефектно, тому звернула на себе найбільшу увагу, і до певної міри притїмила інші ряди нахідок.

Так, напр., про останки вугля пок[і́йний] Вовк зазначив в доповіді своїй, читаній у Київському науковому товаристві, що вони “дали поки що тільки спроможність констатувати належність до звичайного дуба” (с. 94)*; П.Єфименко до цього додав, що більші і краще збережені куснички вугля походять від костей, а вугілля від дерева було занадто дрібне, щоб його означити (с. 79)*. Пізніші звідомлення вже не повертались до цього питання.

Л[евко] Чикаленко принагідно згадує, що в селищі “було знайдено багато грудочок живиці, подібної до бурштину, але ні разу не було знайдено з неї якогось виробу”, і робить висновок, що ця живиця вживалася не для окрас, а для технічних завдань, як-от примоцювання вістря до ратища (с. 166)*.

Знаємо про вживання морських раковинок (мушель) на намиста чи привіски (з зробленою на те дірою — рис. 3), але не чуємо нічого про сліди вживання водяних тварин. На кості ссавців головню звернено увагу, щоб означити ту фауну, яка окружала сю людину, але поза тим маємо тільки дуже загальні замітки про ті вказівки, які дають вони на вживання людиною цього звіриноного матеріалу. П.Єфименко в своїй статті пише:

“На місце становища люди приносили частини туші з кращим м’ясом, довгі кістки кінчин (вони завсіди розколені) — що давали їм кістковий мозок, не тільки як ласощ, але й необхідний засіб для розм’якшення шкір, ременів, зв’язок; зв’язки давали тривкі, тонкі нитки, котрими зшивано футряну одіжу; які тонкі були сі нитки, показує діаметр вушок декотрих кістяних голок. Сюди ж приносились ті кості, що головню давали матеріал на вироби з кості, — роги оленів,

сікачі мамутів і под. Таким чином на невеликім, порівнюючи, розкопанім просторі зібралася значна скількість костей, серед яких переважали розколоті трубчаті кості, ребра різних звірят, зуби й сікачі мамута, роги північного оленя і под.” (с. 79).

На іншим місці він пише:

“Культурна верства тут не однохарактерна: місцями серед маси відпадків переважають викінчені знаряддя тих чи інших форм, місцями зібрано в купи звірячі кості — безсумнівний результат людської діяльності. Так, в півн[ічно]-східн[ому] куті розкопаного простору знайдено велику купу нагромаджених сікачів мамута, оленячих рогів та інших костей різних звірят, наче сировий матеріал для виробу з рогу й кості. Цікаво, що сливе в сім тільки місці траплялись і кістяні вироби; тут же знайдено череп *Bos priscus**, з цілою купою речей в черепній камері: два орнаментовані, вирізані з сікачів мамута вироби особливого мізинського стилю; кілька фрагментів мамутового сікача; кілька кремінних знарядь і відпадків: все се ледве витягнуто з черепа через потиличний отвір. Тяжко рішити, чи маємо тут своєрідний сховок, чи сі речі трапили туди випадком.”

Далі він зауважає:

“Закраска культурної верстви при ближчій розгляді пояснюється дрібними крупками і плямами залізного окисла, розкиданими у всій масі культурної верстви. Однак подекуди стрічаються більші куснички червоного, малиново-рудого й інших відтінків. Рідше трапляється жовта охра і крейда. Дуже правдоподібно, що фарбуючі матерії принесені були людьми та ними використовувалися. В такому згоді нема нічого неймовірного, бо фарби знаходжено в багатьох становищах горішнього (пізнішого) палеоліту Зах[ідної] Європи, і не підлягає сумнівові, що їх вживано не тільки для малювання, крашення різних предметів ужитку, але й для розмальовування тіла” (с. 77–78).

Всі ці спостереження і міркування, зроблені автором на підставі розкопок 1909 року більш-менш гіпотетично, очевидно вимагають перевірки і доповнення з боку учасників пізніших розкопок, на підставі всього матеріалу Мізинського селища.

Людські вироби констатовано головно камінні й кістяні (кість і ріг). Камінні вироби, досі знайдені, не дають чогось особливо ефектного; правда, сей матеріал досі не обслідуваний детально, але загальне вражіння — що се відщепки, слабо оброблені і мало диференційовані, так що в величезній більшості трудно судити, чи се фрагменти невжиточні й випадкові, чи се продукти людської праці, вживані як знаряддя: різці, скрібнички, протички, свердла¹. Тільки порівнюючи невелика частина має виразні “відбивні гупки” (*bulbes de percussion*) — сліди удару людської руки або явні знаки

¹ Див. нижче знімки статті П.І.Смолічева*.

“ретушовання” — оббивання дрібними систематичними ударами краю скалки для відповідного вжитку (рис. 4 і 5). Стрічаються й так зв. нуклеуси: останки кремінних зростків, від котрих відбито відщепки для вжитку людськими руками. Всього цього досить на те, аби посвідчити, що маємо діло не з верствою випадкових кремінних риняків, а з останками людської роботи над кремінням (очевидно, тут же видобуваним з крейдяної верстви). Але все-таки лишається характеристичним, що досі серед сеї маси креміння не видно зброї, в властивім розумінні слова, здатної для вжитку безпосередньо з руки чи на держаку, в ролі пізніших булав, списів, мечів, кинжалів тощо.

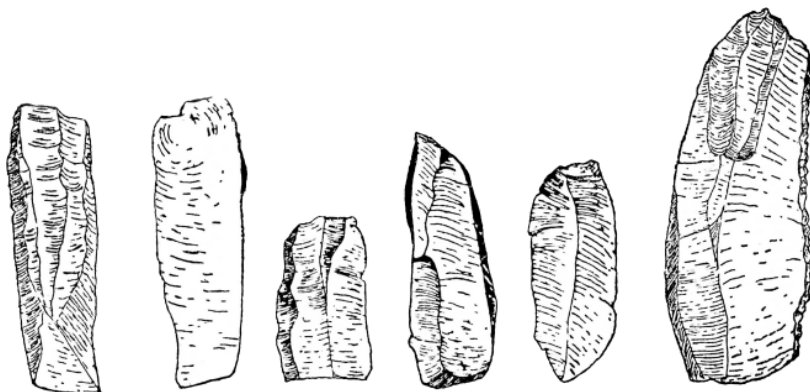

Рис. 4

З приводу маси дрібних гострих скалок, з явними знаками людського відбивання пок[іийний] Вовк завважив, що “се велике число скалок і уламків дуже нагадує нам оповідання про новокаледонців й інші первісні племена, що при якій-небудь роботі або під час їжі тут же відбивають від шматка кременю скалку, ріжуть нею кілька разів, а потім кидають і відбивають нову.

Рис. 5

Можливо також, що деякі з сих скалок вживались і до вироблення кремінців новішого, так званого геометричного типу”, що тут стрічаються в невеликім порівнюючи числі. Недостачу більшого кремінного знаряддя він поясняв тим, що місцеві зростки кременю, з котрого, очевидно, робилось знаряддя, “або дуже невеличкі, або коли й чималенькі, то дуже поповані глибокими дірками, виглубленнями тощо”¹. Але як собі радили такими

¹ “Записки Київ[ського] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариства]”, [кн.] IV, с. 94—95, 95—96.

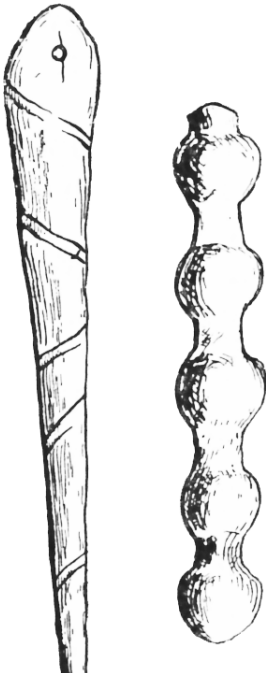

Рис. 6 і 7

невеличкими відщепками тодішні люди там, де була потрібна солідніша оборонна чи наступна зброя, або взагалі більша сила удару — напр., при розбиванні великих костей мамута, — зостається поки що неясним. Історик української культури нетерпеливо чекатиме — від дальшого розсліду самого становища і від обслідування кремінного матеріалу — більш рішучої й категоричної відповіді: орудувала тутешня палеолітична людина більшим кремінним знаряддям чи радила собі інакше.

Виробництво з кості й рогу було дуже розвинене, а хоч і тут досі сильніше виступають дрібніші предмети вжитку, речі декоративного, а може, й магічно-культового значіння, то поміж ними є чимало й таких, що могли служити, відповідно укріплені на держаку, за сокири, мотики, списи, кинжали. Напр., на табл. I.10 маємо великий кусень мамутового сікача (19 см, з круглою дірою коло 2 см в діаметрі); Вовк вказував на подібні знаряддя, вживані у сучасній палеазійській людності для злочення ременів, але воно могло служити й за зброю, вважаючи на його добре вигострений кінець. Чималі гарно вигладжені кусні сікачів могли

служити до гладження, — але як і клини, як сокири й мотики, відповідно закріплені на держаку з дерева й кості, примоцовані ременями тощо. Фрагменти оленього рогу, відповідно оброблені, могли служити як молотки і булави, і под. Звертає на себе увагу чималий фрагмент в формі пилки (табл. I.7): зубці її стерті, не гострі, і не можна рішуче сказати, чи се така пилка, чи декоративний предмет.

Найбільш, одначе, різних протичок, шил, голок тощо: цілі і в фрагментах, різної грубості й довжини, до 10 см і довші (на табл. I.1—6 читач має перед собою маленьку колекцію їх). Деякі вироблені незвичайно тонко й правильно, інші — тільки з грубшого; їх матеріал і техніка не обслідувані. Чудову орнаментовану велику голку (коло 10 см довжини), заховану в незвичайній цілості з нерушеним вушком, виймаємо з женецької доповіді Вовка (рис. 6). Багато вістрів, які могли служити як кишкаки, списи тощо (табл. I—II).

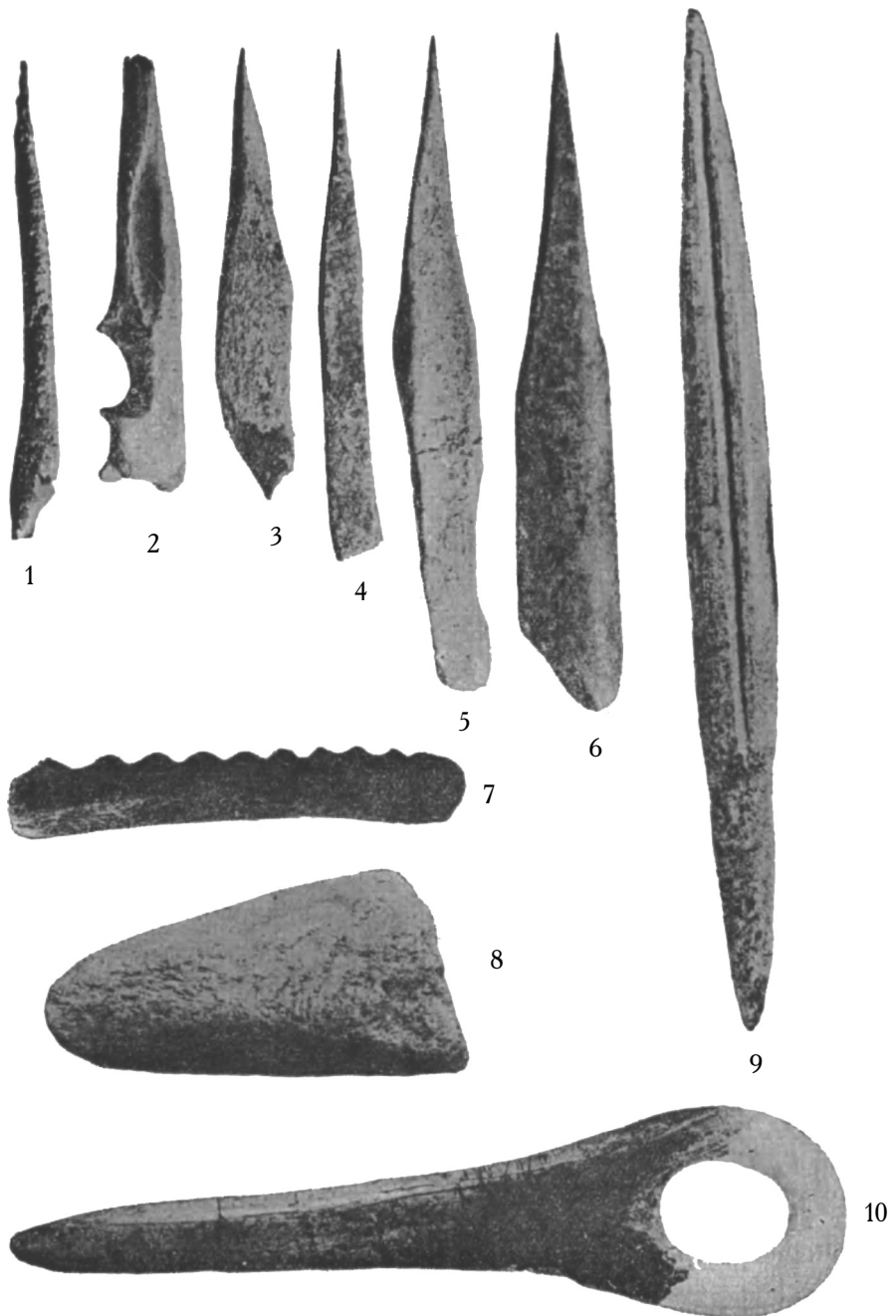
Переходячи до предметів декоративних, насамперед одмітимо чималу колекцію круглих привісок з мамутичної кості, з вивірченою дірочкою — дукачків, вживаних, очевидно, поруч таких же черепашок з провірченою дірочкою, вказаних вище. Взірці таких дукачків бачимо на табл. III. Можливо, що так уживались і ті подовгасті привіски з кості, оздоблені різним орнаментом, що їх взірць читач може побачити на тій же таблиці. Не ясне призначення вирізаних з кості тоненьких плиточок, подібно декорованих

(табл. III), а також прутиків, вирізьблених в ряді кульок — як на рис. 7. Комбінації двох таких кульок Вовк тлумачив як защипку (гудзик); призначення більшого числа таких кульок зоставалось йому неясним.

Але перше місце між всіма покрасами палеолітичної культури займає чудовий наручник (браслет) (табл. IV.1–2). Се тонка стяжка, незвичайно зручно, технічно тонко вирізана з мамутового сікача, що мала зв'язуватися (зшнуровуватися) через дірочки, зроблені на кожному краю сеї стяжки (три пари дірочок). Вона розкішно помережена геометричним орнаментом, що становить спеціальність і окрасу мізинської техніки, — про нього буде мова зараз нижче. Розбитий — як здогадується Ф.К.Вовк — під час самого виробу, а може вже й у уживанню, сеї браслет знайшовся в трьох різних місцях становища, і тепер, змонтований разом (з деякими дефектами против фотографій, знятих перед монтуванням), він становить найбільшу окрасу мізинської колекції. Такої дорожчності не дала досі ні одна світова нахідка палеолітичної доби. Поруч сього незвичайно тонко виробленого і розкішно орнаментованого наручника знайшовся фрагмент другого — далеко простішого, не орнаментованого, з грубілої верстви мамутичної кістки.

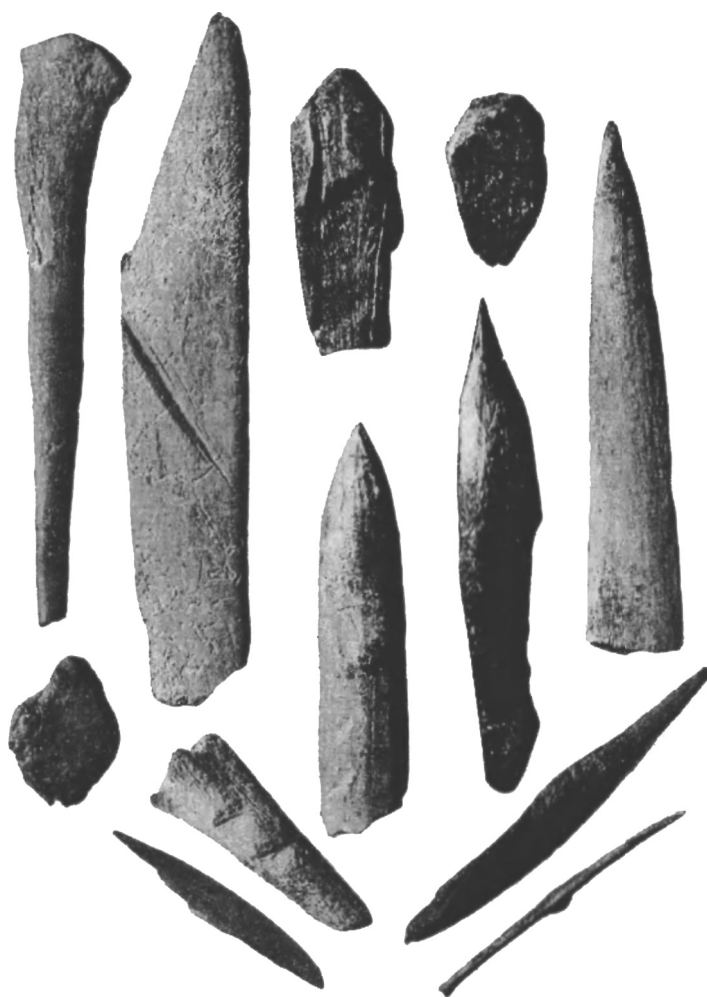
Аналогічним геометричним орнаментом — не таким тільки багатим в порівнянні з першим наручником — оздоблені загадкові вироби з мамутової кістки, що, як каже пок[іийний] Вовк в своїй женеvській доповіді, демонстровані перед світилами нашої науки, що зібралися з нагоди 50-ліття Паризького антропологічного товариства, “викликали стільки пояснень, скільки було й голів”. “Їх значіння і призначення, — каже він далі, — зостається досі одвертим — тим більше що такі кістяні вироби цілком незвісні в палеолітичних нахідках всеї Зах[ідної] Європи” (с. 425). На перший погляд їх охрещено “фалосами”, але се подібність доволі далека, а призначення вони мали, мабуть, — як констатував Ф.К.Вовк — служити ручками або оздобними закінченнями якихось струментів. На се вказує не орнаментований кінець, що у деяких предметів — видно досить виразно — призначався для приправки на держак. Всіх їх знайдено сім; з них три, найкраще оброблені, подані на табл. VI з різних боків. Призначення їх і по нинішній день зостається неясним: чи було воно технічне, чи декоративне, чи магічне, се поки що даремно було б силуватися вгадати.

Друга категорія таких же загадкових щодо свого призначення, хоча ясніших до свого значіння виробів — се пташки (два взірці з різних боків на табл. V). Деякі з них (числом 6–7) не лишають сумніву в тім, що вони мають представляти птаха: з зложеними крильцями, з слабо зазначеною голівкою, але зате з дуже виразно модельованим хвостом. Інші не так виразисті і тільки за деякими аналогіями можуть бути зараховані до “пташок”, так що загальне число сих виробів сягає тепер до десятка. Виразніші вироблені примірники мають на хребті трикутник, звернений верхом до голови; на животу — доволі складний геометричний (меандричний) орнамент, і на боках і хвосту — паралельні лінії, що мають означати пір'я. Загад-

Таблиця I

ковим здається, що ці вироби не мають ніякого сліду того, що вони мали насаджуватися на держак або яким-небудь іншим способом до чогось при-моцуватись.

Таблиця II

Орнамент сих-от предметів становить спеціальність Мізинського селища, яка досі ні в одній європейській нахідці не виступала в такому багатстві й виразистості, тому й викликала сенсацію в кругах істориків культури й мистецтва. Дійсно, тимчасом як на Заході кістяні вироби визначаються великим розвитком ідеографічної, образотворчої орнаментики, в Мізинській колекції орнаменту образотворчого не видно зовсім. А зате в незвичайнім багатстві виступає орнамент геометричний — дуже простий, монотонний, дуже небагатий орнаментацийними мотивами, але вживаний незвичайно щедрою рукою.

Се й надає Мізинському становищу, а з ним всій українській палеолітичній добі, повної оригінальності і незалежності від західноєвропейських етапів розвитку умілості й мистецтва і тому звертає на нього увагу істориків культури й техніки.

Таблиця III

Один з учасників мізинських розкопок Л.Чикаленко нещодавно таки й присвятив інтересну студію мізинському орнаментові й його техніці¹. На жаль, він писав її, живучи в Празі, більше з пам'яті, не маючи перед очима ні самих предметів, ні навіть їх фотографій; тому не раз мусить застерегтись

¹ Левко Чикаленко. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. — “Науковий збірник українського університету в Празі”, т. I, 1923, с. 148–200. Обговорення сеї праці [у] М.О.Макаренка, “Україна”, 1926, кн. 2–3*.

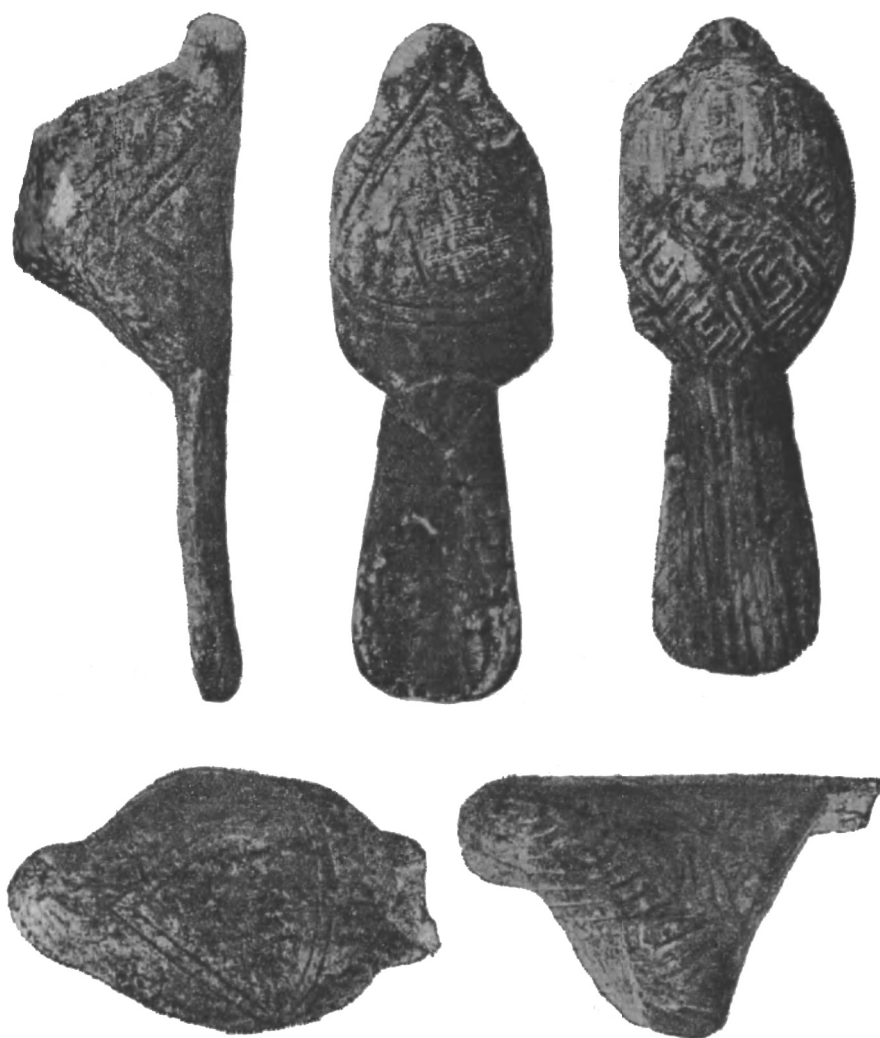

Таблиця IV

щодо повної докладності своїх описів і спостережень. Все ж таки його знайомість з мізинським матеріалом, що він його так часто мав в своїх руках, настільки ґрунтовна, що його завваження мають повну вартість.

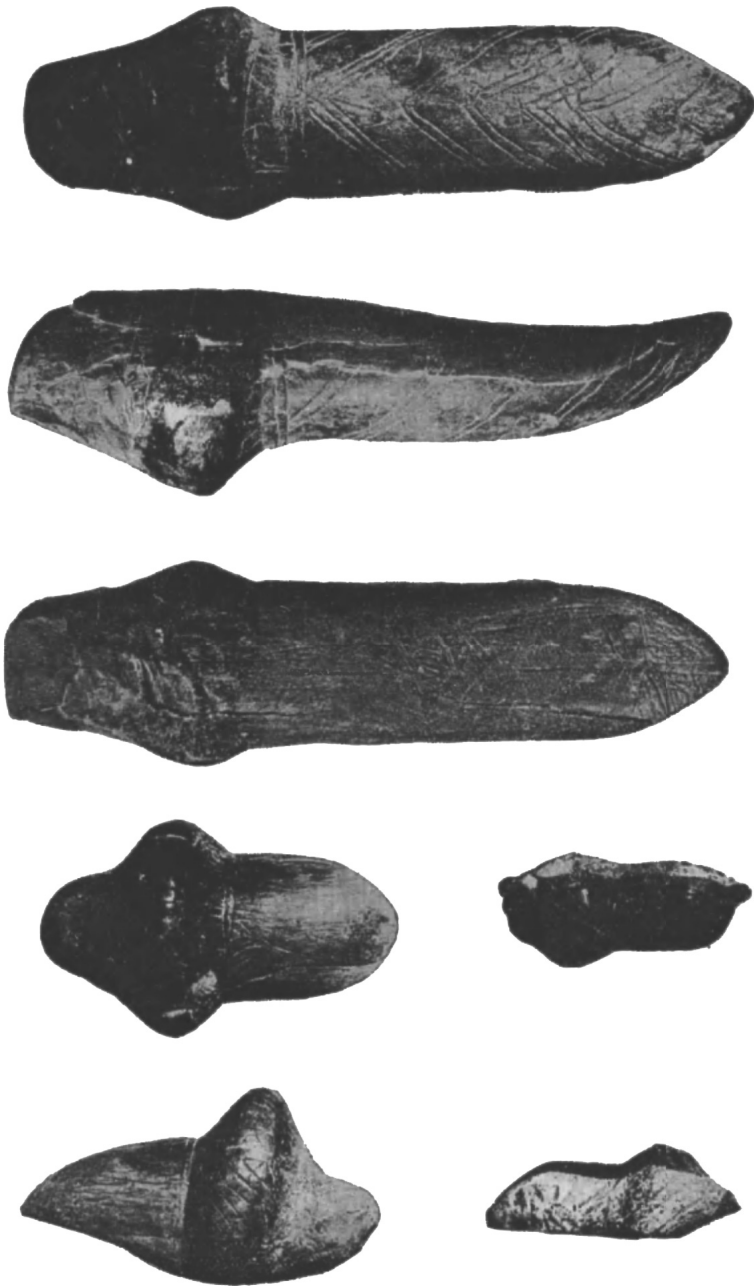
Насамперед, як учасник розкопок, він дає дуже цікаву пробу розмежувати старшу і новішу верству в знайдених досі мізинських виробих. Я наведу се місце з його статті:

“Ще розкопки 1909 року дали, між іншим, і декілька зразків мистецтва, декілька виробів з мамутової ікли. Більшість їх була мережана карбиками, сполученими в кроковки. Одні з цих виробів, подібні між собою загальними формами та й типом орнаментальної

Таблиця V

оздоби, були визначені проф. Вовком як “фалоси”; другі, що теж були помережані, — на жаль, всі вони були пошкоджені і уявляли собою тільки частини, правда більші, якихсь невідомого призначення предметів, — їх проф. Хв. Вовк ладен був вважати за головки шпильок до волосся. Ще інші вироби з розкопок того ж таки року уявляли собою фігурки чи якихсь звірят, так вже стилізовані, що не можна добрати їх змісту, чи просто якісь зразки певного роду костяного начиння, спосіб ужиття котрого зараз для нас незрозумілий. Розкопки пізніших років давали силу нових виробів з кості, як таких, що були відомі, так і таких, що були знайдені уперше. З’ясували, між іншим, пізніші розкопки й те, що фрагменти костяних виробів, що їх

Таблиця VI

проф. Вовк вважав за головки до шпильок, уявляють собою вироби, дуже подібні до так званих “фалосів”, але зі значно витонченими сплесканими формами. Ці вироби нагадували швидче формою своєю пташок зі складеними крилами і так під назвою “пташок” і згадують-

ся вони у відчитих проф. Вовка. Між новими речами треба у першу голову згадати великий браслет з мамутової ікли, що по частинам був, за три роки, знайдений цілий. Як орнамент браслета, так і орнамент “пташок” або цілком ідентичний, або остільки близький між собою, що цілком природно являється думка про одночасовість виробу цих зразків мистецтва; до того ж і знайдено їх було неподалеку одні від других. До речей з подібним орнаментом належить ще й невикінчений клинок з ікли мамута¹. Інші вироби, як то так звані “фалоси” та численні плиточки з мамутової кості, старанно помережані з одного тільки боку і з дірочкою з одного кінця — це речі очевидно старші, бо умови їх знаходження показують, що вони: одно — загублені були і попали між ріжний крем’яний та костяний дріб’язок уже в пошкодженому вигляді, уже старими, а друге — те, що знайдено було їх в тій частині розкопаного селища, яку з багатьох причин треба вважати місцем давнішого осідку, ніж ті місця, де були знайдені вироби першої групи з браслетом на чолі. На цих речах новішого виробу — браслеті та “пташках” — ми маємо найскладніші зразки геометричного орнаменту. Уявляють собою ці зразки трактування чи поодиноких, чи з’єднаних в низки та групи меандрових закрутів. На речах другої групи, старіших, находимо другий тип орнаментальних форм, тут маємо до діла з окремими кроковками або ж такими самими кроковками, тільки з’єднаними своїми ніжками так, що утворюється нова ще орнаментальна форма — зигзагові лінії. Деякі вироби, правда, не можуть бути залічені до тої чи іншої групи тому, що оздоблено їх зразками орнаменту обох типів. Вони наочно доводять, що на самій території Мізинського селища відбулася певна еволюція в формах геометричного орнаменту і що мізинський мистець палеолітичної доби цілком самостійно в своїх мережках дійшов до таких складних форм, як меандр. Сила речей, далеко не викінчених, сила дрібних шматочків кості — як то ребер, довгих дудчатих кісток та шматків ікол мамута — помережана тут ріжними карбиками та сполученнями карбиків. При абсолютній майже відсутності ідеографічного, натуралістичного рисунку ця геометрична орнаментика справляє особливе вражіння своєю суворою одноманітністю та надзвичайно широким її застосуванням чи вжитком, уміщенням мережки скрізь, де тільки є вільна поверхня, інколи навіть там, де її поява, здається, не могла бути викликана жадним міркуванням ні практичного, ні естетичного порядку” (с. 150–151).

Аналізуючи складніші геометричні форми новішого типу, автор приходить до таких спостережень:

“Тільки на одному клинкові, зробленому з шматка ікли мамута, маємо ми відокремлену низку з’єднаних між собою меандрових за-

¹ У нас табл. IV.

крутів¹. Досконало зроблений рисунок вражає зразу глядача тим незрозумілим положенням, яке надане тут напрямкові цієї низки. Де б ми не зустрічались з меандровими низками в класичному мистецтві: чи то на грецьких вазах, чи то на яких-небудь частинах архітектурних утворів — завжди ми бачимо його низки, що йдуть або як рамці, обгортаючи собою яку-небудь площу, чи як якась лиштва, рівнобіжно котрійсь яскраво визначеній лінії чи осі предмета. Чи це будуть вінця вази, чи карніз капітелі — скрізь ми зустрічаємо низку меандрових закрутів, орієнтовану відповідно якомусь визначному напрямкові в контурах оздобленої речі. Зовсім інше ми бачимо тут. На довгастому шматочкові мамутової ікли, добре виструганому на дощечку та вигладженому і з одного кінця заокругленому в лопатку, вирізьблено декілька меандрових закрутів, зв'язаних в одну суцільну низку. Іде ця низка похило з горішнього правого різка клинка ліворуч, додолу спускаючись. Видно добре, що мистець, вирізьблюючи візерунок, абсолютно не вважав свій твір за щось другорядне, за якісь рамці до чогось іншого; навпаки, єдиною його метою було вирізьбити оцю меандрову низку. Але чомусь її напрямок йде зовсім незрозуміло сучасному глядачеві, якось навкоси, з жадною з осей, з жадним з країв клинка не суголосо. Те саме спостерігаємо ми і на оздобі однієї з пташок, вирізьбленій на увігнутому її черевці. Тут декілька низок меандрових закрутів ідуть з одного краю поля на другий, рівнобіжно одна одній, але зовсім незалежно від котрого-небудь визначного напрямку в контурах самої пташки. Ні з її довшою віссю, що йде від головки через тулубець до хвоста, ні з коротшою, перпендикулярною до попередньої, напрямком цих низок не суголосить. Перерізує він ці, довшу та коротшу, осі під кутом приблизно в 45° . Проте вже тут ми можемо помітити, що всі вершини кутів (різків) меандрових закрутів приходяться на певних прямих лініях, орієнтованих майже відповідно головним напрямкам, що спостерігаються в контурах пташки. Одні ідуть рівнобіжно продовжному промірові пташки, другі рівнобіжно поперечному.

Коли ми тепер перейдемо до орнаменту браслета, ми так само мимохідь звернемо увагу на ту сувору правильність, мовляв, сухість його, але коли почнемо і на цьому орнаменті простежувати низки меандрових закрутів, то зразу ж побачимо, що жадної правильності в цьому зразкові Мізинського мистецтва немає. Коли на попередніх зразках ми мали до діла з правильними низками меандрових закрутів, що йшли справа, згори — ліворуч, додолу (коли держати орнаментовані вироби довшою віссю прямою перед собою), то тут такої правильності зовсім немає. Ми добре можемо спостерігати окремі

¹ Мова про той же предмет табл. IV.

закрути, але прослідкувати їхнє сполучення не тільки важко, але й просто неможливо, хоч загальне вражіння залишається таке, наче і тут окремі меандрові закрути ідуть так само, як і на мережці пташки та клинка, з'єднуючись в напрямкові справа, згори — ліворуч, додолу. Цей напрямок низок на орнаменті браслета при уважнішому аналізі виказується ілюзорним; виникає навіть думка, чи не маємо ми до діла тут з якимсь зразком “лабіринту”, з якимсь нарочитим заплутуванням зв'язку одного закруту з другим. Ця показна правильність орнаменту пояснюється тим, що, як і в двох попередніх орнаментальних зразках, самі меандрові закрути укладаються в рядки такого напрямку, що творить з головними напрямками в мережаних речах кут в 45° (приближно). Ріжки ж меандрових закрутів орієнтуються, як і в попередніх орнаментах, по головним осям оздоблених виробів. Думка, що ми маємо тут до діла з якогось роду “лабіринтом”, відпадає після того, коли ми спробуємо простежити на більшому просторі хід якої-будь лінії. Ми побачимо, що лінія ця інколи переривається, інколи упирається в якусь іншу лінію і тоді зовсім зупиняється, інколи вона творить два меандрових закрути одного похилого рядка, то переходить в закрут нижнього рядка, то знову вертається в горішній рядок і т. д. і т. д.

З аналізу орнаменту браслета, в зв'язку зі спостереженими раніше орнаментами клинка та пташки, ми можемо зробити такі спостереження: 1. Рисунок на браслеті не складається з одної суцільної лінії, а є результатом заламування в той чи інший бік окремих відтинків прямої лінії. Ці відтинки, заламуючись певним закономірним чином то в один, то в другий бік, і творять собою меандрові закрути. 2. Здебільшого тут меандрові закрути не сполучаються між собою в низки по якомусь певному напрямкові (як то спостерігається в орнаментах клинка та пташки, де меандрові закрути були з'єднані в низки у напрямку справа, згори — ліворуч, додолу), а з'єднані вони між собою будь-як, без жадної системи. 3. Ці самі закрути не уявляють собою якоїсь досконалості і деякі з них уявляють собою якісь нові фігури, що мало подібні на інші закрути цього самого орнаменту та й на ті, що ми спостерігали на попередніх зразках. З цих спостережень з певністю можемо зробити тепер такі висновки. Майстер, що різьбив цей останній орнамент, не має поняття про похилу низку меандрових закрутів як про якусь певну цілість. Навіть окремі закрути він не досконало уміє робити, чому доказом вище подані помилки. Показна ж правильність узору повстає через те, що, як і в поперед цього трактованих зразках орнаменту, відтинки прямої лінії, що, заламуючись, творять меандровий закрут, при своїх заламах завжди роблять певні і ті самі кути і так, до того, що завжди декілька кутів приходяться вершинами на одну лінію” (с. 151—153).

Виходячи з зауваження істориків-фізіологів, що початок симетричного орнаменту залягає в ритмі праці, яка наносить паралельні лінії наслідком свого ритму, незалежно від яких-небудь орнаментацийних завдань, Л. Чикаленко в аналізі мізинської орнаментики виходить від таких неорнаментацийних карбувань — роблених в одностайнім темпі і з однаковими відступами або з певними інтервалами, що розділяють карби в відокремлені пари. Переходить до подвійного карбування, що дає в результаті зубці, або “крючки” (chevrons), як він їх зве. Нарешті до тих орнаментацийних вислідів, які дає при орнаментуванні обертання предмета противним кінцем (“на 180°”, як він се означає). І кінець кінцем робить такі висновки:

“З огляду на це ми можемо зробити такий висновок з наших спостережень: мізинський майстер не має ще поняття лінії симетрії, він її не відчуває. Завдяки цьому тільки, мабуть, у нього з’являються такі фігури, як меандровий закрут. У мізинського майстра, як і взагалі у палеолітичного мистця, краще виходять лінії, скеровані зліва, згори — праворуч, додолю. Завдяки цьому, при застосуванні в своїй різьбярській техніці повертання в руках виробів на 180°, себто при застосуванні в орнаменті осі симетрії другого порядку, майстер доходить до винайдення таких орнаментальних форм, як праворуч скручений паралелограм, правий меандровий закрут, а потім і до меандрової низки, що складається з правих закрутів і йде на площі згори, справа — ліворуч, додолю.

Роблячи ж загальний підсумок нашим спостереженням, ми тепер можемо вільно сказати про геометричний орнамент наступне:

Ця галузь пластичного мистецтва бере свій початок в давній давнині, на перших стадіях людського розвитку, в людській праці, що мала своїм завданням формування сирової матерії: чи то дерева, чи кістки, чи кременю. Оббиваючи чи обшкрібаючи шматки матеріалу, над яким працювалося, людина виробила в собі певне почуття ритму, яке відзначилося в певній упорядкованості її рухів, а внаслідок того і в упорядкованості перших відомих нам, людською рукою накарбованих, рисок. Повставши таким чином, геометричний орнамент розвивається далі, скерований по своїх шляхах самою природою людини та її повільним вишталтуванням. Очевидно, першенство правої руки над лівою, що вже тоді зазначилось, і спричинилося до переваги в кількості та в якості карбиків, роблених зліва, згори — праворуч, додолю. Коли ж потреби самої справи покликали до існування карбіки, поставлені на поверхні й інакше, ніж ті, які було найзручніше людині різьбити, то ці останні завжди слабше розвинені, ніж перші. На певній стадії свого розвитку людина застосовує в різьбярському мистецтві технічного засобу — повертання виробу на 180° відносно першого його положення. Це, практичними потребами ви-

кликане до життя, з'явище зазначається в орнаменті появленням осі симетрії другого порядку і, в зв'язку з попередньо набутими придбаннями в геометричному орнаменті, приводить нарешті до повстання нових, доти незнаних форм.

Площа симетрії в скульптурних виробих добре відома людині, але в орнаменті на площі вона ще не зазначається нігде, як добре вже усвідомлене з'явище — у вигляді лінії симетрії. На ньому й припиняються наші відомості про розвиток геометричного орнаменту при сучасному станові наших знань про початкові стадії людської культури. В мистецтві неолітичному в геометричному орнаменті керамічних виробів ми бачимо вже високо розвинене знайомство з багатьма іншими елементами симетрії. Неолітичний мистець знайомий досконало і з віссю симетрії другого порядку, і з лінією симетрії; він навіть знайомий з віссю симетрії четвертого порядку, що видно з чисто орнаментальної форми, на нашу думку, так званої “свастики”, яка до осі симетрії четвертого порядку стоїть у такому відношенні, як меандровий закрут до осі симетрії другого.

І от вельми цікаве питання встає перед нами в зв'язку зі зробленими нами щодо розвитку геометричного орнаменту висновками. Де саме і коли саме відбулася ця дальша еволюція геометричного орнаменту, бо вже в європейському неоліті в культурі так званої “паскової кераміки” зустрічаємо ми значно вище розвинений геометричний орнамент. Той факт, що найбагатші зразками геометричного орнаменту палеолітичні селища лежать на Сході Європи, спричинився до того, що більшість сучасних передісториків схиляється до думки Аb.Н.Breuil'a — вважати Східну Європу за окрему культурну провінцію. Наш погляд, що, нам здається, цілком опертий на зібраному нами матеріалі, веде до того, що і Західна Європа не відрізняється особливою убогістю геометричного орнаменту, і що всі елементи його в західноєвропейському молодшому палеоліті надзвичайно добре розвинені. Тільки в самому кінці другої половини молодшого палеоліту Східна Європа починає вести перед в геометричній орнаментиці. Що і у нас на Україні маємо ми певні селища з чудово представленою ідеопластичною гравюрою, в тому немає жадного сумніву. Тільки місцевість, де вони знаходяться, зовсім ще не досліджена. Чудова гравюра мамута на кості того ж звіря з м. Озаринець Могилівського повіту на Поділлі красномовно свідчить про це. Кирилівське селище у Києві та Мізинське дають теж зразки ідеопластичних гравюр, але до краю схематизованих. Очевидно, що вапнякові печери Наддніпрянщини зберегли зразки мистецтва тих часів, коли панувала в ньому ідеопластична гравюра і коли життя в тих ширинах, де містилось Кирилівське селище, а тим більше Мізинське, просто не було ще можливе. Тому й видається нам дуже мож-

ливим, — з огляду на те, що в Мізинському мистецтві ми маємо найбільші досягнення геометричного орнаменту в палеоліті і в той же час повне виродження ідеопластичного мистецтва, — разом з Хв. Вовком вбачати на Сході Європи в культурі Мізинського селища певне своєрідне виродження Мадленської культури, принесеної на територію України з Західної Європи тоді, коли там, може, вже запанувала культура Азильська. У всякому разі, треба в Східній Європі десь, здається нам, шукати тих осередків, де відбувся дальший розвиток геометричного орнаменту, що вже в зразках культури неолітичної так яскраво та широко представлений в Середній та Південно-Східній Європі.

Звичайно, це в тому разі, коли між палеолітом та неолітом на території Східної Європи удалося б простежити та довести цілковите переємство, — бо ж, як ми це показали, геометричний орнамент міг розвинутихся цілком самостійно скрізь, де людина взялася за різьбярство. І не якісь особливості інтелектуальні, чи які інші, спричинили повстання та розвиток цієї галузі мистецтва, а звичайна природа, яка доводить людину в певних подібних обставинах до певних подібних вчинків” (с. 181–183).

Спостереження і висновки безсумнівно інтересні і дають зрозуміти, яке важне значіння може здобути нахідка Мізинського селища в історії техніки й мистецтва не тільки в східноєвропейській, але й загальносвітовій перспективі при дальшій досліджуванні становища і докладнішим вивченні його матеріалу.

Але сі мистецькі аспекти не повинні ні трохи спихати на другий план того значіння, яке сей матеріал може мати для освітлення побуту й господарства тої старої людності України: обставини його життя, засобів прожитку і господарської техніки. З сього побутового становища так само, як і з історично-мистецького, Мізинське селище, якнайкраще заховане з усіх дотеперішніх, має значіння незвичайне. Се наш український скарб, не менш важний, а, може, навіть важніший, ніж, скажем, Ольбія.

Те, що здобуто в ній, являється цінним задатком на будучі успіхи — і осторогою против повторення попередніх хиб.

Досі розвідка велась уривками, руками молодих адептів, що на сій розкопці вчилихся дослідчій техніці, а здобутки її розпорошувалихся по різних установах, звідки їх тепер навіть звести не можна разом, ані уставити одного методу і плану обслідування. На щастя, матеріал невичерпаний в цілості, і розвідка, зроблена в 1925 р., показала, як кажуть, що становище за сі роки не пограбоване, ані не попсоване. Воно повинно бути поставлене під сувору охорону, а до обслідування його наперед повинно бути вповні забезпечене всіма потрібними матеріалами і науковими засобами. Тільки тоді воно може бути поведене, коли буде всяка певність, що се дообслідування

буде переведене повно і бездоганно і з огляду палеонтологічного і палео-етнологічного, в аспекті історії побуту, господарства і техніки. Ні одна риса, ні одна подробиця не має бути пущена поміж пальці. Хто знає, коли ми вдруге дістанемо до рук такий другий дорогоцінний документ старого побуту України. Отже, треба, щоб його використання було честю української науки, а не виправдувало його дефектів її “молодістю”.

1926, листопад

...Говорського... перед тим так суворо... картав... — йдеться про № 19 — “Мысли Южнорусса. IV. “Историческая неправда и западно-российский патриотизм” (с. 142—148), що була викликана виходом у 1862 р. першої книжки редагованого К.Говорським часопису “Вестник Западной й Юго-Западной России”.

с. 310 ...“Малорусское слово”, 1881... — див.: № 50 — “Малорусское слово” (с. 267—271).

Відповідаючи “Совр[еменным] известиям” (15)... — див.: № 15 — “Мешать или не мешать учиться?” (с. 132—134).

...його статті 1882 р. — “Задачи украинофильства”, написаної з приводу появи в Києві українського альманаху “Луна” (54) — див.: № 54 — “Задачи украинофильства. Луна. Украинский альманах на 1881 год. Киев, 1881” (с. 289—298).

с. 312 ...“Листи до любезних земляків” Квітки... — йдеться про видання: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи до любезних земляків. — Харків, 1839. — 47 с.

Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 17—35. Підпис на початку статті: Акад. Михайло Грушевський. У кінці статті зазначена дата написання: “1926, листопад”.

У статті використані ілюстрації із праць Ф.Вовка (Вовк Хв. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99; Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — Т. 1 — Р. 414—428).

Неповна (не вистачає кількох останніх сторінок) машинописна копія (другий примірник) з незначними і нечисленними правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17232. — 13 арк.). Підпис на 1 арк. вгорі: “Акад. Мих. Грушевський”. Там же вгорі ліворуч навскіс напис чорнилом “Укр. 601”, вгорі праворуч напис олівцем: “Справлений примірник в ДВУ”.

Подається за першодруком.

с. 314 Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року... — 1—12 серпня 1908 р. у Чернігові відбувся XIV Археологічний з'їзд, присвячений тисячоліттю літописного повідомлення про Чернігів.

...з своїм слухачем С.Руденком... — упорядником виправлена друкарська помилка у позначенні імені вченого (було “Є.Руденком”).

...з котрої походить і та цікава кістка, нижче описана П.І.Смолічевим... — йдеться про статтю: Смолічев П. “Скарб” палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 36—41.

in situ — з лат.: на своєму місці, у місці знаходження.

с. 315 Подані до широкого світового відомо на паризьких ювілейних зборах Антропологічного товариства 1909 р., а потім на черговім конгресі антропологів і археологів в Женеві (1912 року)... — у 1909 р. під час святкування 50-річчя Антропологічного товариства у Парижі із двома науковими повідомленнями (одне з них — про Мізинську палеолітичну стоянку) виступив Ф.Вовк. Він же брав участь і у Міжнародному конгресі антропології та доісторичної археології у Женеві у 1912 р., де також зробив

доповідь про Мізинську стоянку. Див.: *Volkov T. Nouvelles découvertes dans la station paléolithique de Mézine (Ukraine) // Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte Rendu de la XIV Session Geneve 1912. — Geneve, 1913 — Т. 1 — Р. 414—428.* М. Грушевський у своїй статті з посиланням на сторінки цитував цю женеvську статтю Ф. Вовка у власному перекладі на українську.

Заголовки цих звідомлень... див. в попередній статті акад. Тутковського — див. бібліографію по темі у статті: *Тутковський П.* Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — С. 12.

с. 316 ...в антропологічному кабінеті ім. Вовка при Українській академії наук... — перевезена з Петрограда бібліотека та архів проф. Ф. К. Вовка стали основою фондів заснованого при ВУАН у 1921 р. Музею (з 1922 р. — Кабінету) антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка. З деякими структурними реорганізаціями Кабінет проіснував до кінця 1933 р., коли увійшов до новоствореної Секції історії матеріальної культури ВУАН.

с. 317 Вовк зазначив в доповіді своїй, читаній у Київському науковому товаристві, що вони "дали поки що тільки спроможність констатувати належність до звичайного дуба" (с. 94)... — тут і далі М. Грушевський цитує (з позначенням сторінок у тексті у дужках) статтю: *Вовк Хв.* Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1909. — Кн. IV. — С. 90—99 (з малюнками в тексті).

П. Єфименко до цього додав... (с. 79) — тут і далі М. Грушевський у власному перекладі з російської цитує статтю: *Єфименко П.* Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губ. // Ежегодник Русского антропологического общества при С.-Петербургском университете. — Т. IV. — СПб., 1913. — С. 67—102.

Левко] Чикаленко принагідно згадує... (с. 166) — тут і далі М. Грушевський із зазначенням відповідних сторінок цитує роботу: *Чикаленко Л.* Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби // Науковий збірник Українського університету в Празі. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 148—200.

с. 318 *Bos priscus* — доісторичний бик.

Див. нижче знімки статті П. І. Смолічева — М. Грушевський відсилає до ілюстративного матеріалу вищезгаданої статті П. Смолічева.

с. 324 ...Обговорення сеї праці [у] М. О. Макаренка, "Україна", 1926, кн. 2—3 — див.: *Макаренко М.* [Рец. на:] Чикаленко Л. Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. У кн.: Науковий збірник Українського університету в Празі. — Т. 1. — Прага, 1923. — С. 148—200 // Україна. — 1926. — Кн. 2—3. — С. 197—198.

Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань

Перша публікація: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. — К.: Держвидав України, 1928. — С. 101—117. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 335 ...мала на меті перша десенська електрична станція... — наприкінці 1923 р. Київський губернський виконавчий комітет ухвалив збудувати Десенську гідроелектростанцію у гірлі Чорторію неподалік села Вигурівщина. Планувалося, що побудова

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Г91 **Грушевський М.С.**
Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)